

СУДОУСТРІЙ І СУДОЧИНСТВО ЗА СУДЕБНИКАМИ 1497 та 1550 рр.

Олена Козинець,

канд. істор. наук,

м. Чернівці

У статті досліджуються основні ознаки судоустрою та судочинства у Московській державі за Судебниками 1497 та 1550 рр.

Ключові слова: суд, процес, Судебник, Великий князь, цар.

Московська держава, яка в основному сформувалася наприкінці XV ст., все частіше стала називатися Росією. Істотні зміни, які відбулися в державному ладі та були безпосередньо пов'язані з централізацією влади Великого князя (царя), зумовили зміни і в правовій системі. Перш за все, це пов'язано з тим, що в праві поступово стиралися відмінності між окремими землями та князівствами, сформувалась єдина система права. Крім того, становлення централізованої Російської держави супроводжувалося поступовим збільшенням ролі законодавчих повноважень Великого князя (царя). Для створення єдиної системи права необхідно було провести систематизацію діючих норм. Насамперед, ішлося не про організацію правового матеріалу за галузями й інститутами, а про зведення норм, що знаходилися в різних законодавчих актах Московської держави та колишніх самостійних князівств у єдину спільноруську збірку. Так на Русі були створені Судебники 1497 і 1550 рр. – кодекси переважно процесуального права, які стали найважливішими та найповнішими пам'ятками права даного періоду.

Характеристиці й аналізу Судебників присвячено небагато спеціальних робіт, проте, починаючи з XIX ст., учені досліджували різні аспекти цих джерел права. Це, зокрема, такі видатні вчені, як В. Ключевський, М. Владимирський-Буданов, Л. Черепнін, О. Зимін, С. Юшков, С. Штамм, Ю. Алексєєв. Проте вони в переважній більшості розглядали Судебники в контексті характеристики історії становлення Московської та централізованої Російської держави.

Метою цієї статті є дослідження судового устрою та судочинства Московської держави за Судебниками 1497 і 1550 рр.

До створення Судебника 1497 р. ніяких відомостей про загальну систематизацію російського феодального права у XV ст. немає. З другої половини XV ст. Великий князь, Боярська дума й інші державні органи докладали значних зусиль до створення нових правил регулювання суспільних відносин. Продуктом такої діяльності були різні гра-

моти – даровані, статутні, указні, а також духовні грамоти Великого князя. Судебник 1497 р. узагальнив цю діяльність і став першим загальним кодексом права Московської держави. Крім законодавчої діяльності та судової практики XV ст., при складанні Судебника 1497 р. використовувалися деякі норми Руської правди, судної грамоти Пскова. Багато статей Судебника (близько половини) були новими, створеними у процесі його підготовки [1, с. 49]. Судебник хоч і не давав повного уявлення про всі діючі тоді інститути права, проте регулював широкий круг відносин, зокрема судовий устрій і правила судочинства.

Подальший розвиток феодальних відносин закріплювався в актах, виданих після Судебника 1497 р. У 1549–1550 рр. знову була проведена велика робота із кодифікації; у червні 1550 р. був затверджений новий Судебник, в основу якого покладений Судебник 1497 р. Близько третини його статей були новими, коло регульованих відносин у Судебнику 1550 р. було ширшим, ніж у Судебнику 1497 р.

Судебник 1497 р. зберігся лише в одному рукописі [2, с. 382], що включає 68 статей. Він був прийнятий великим князем Московським Іваном III, тому його зазвичай називають великокнязівським, на відміну від Судебника 1550 р., який був прийнятий онуком Івана III царем Іваном IV Грозним і його називають царським.

Судебник 1550 р. зберігся більш як у 40 списках [2, с. 384]. Він включає 100 статей, які згруповані за змістом, що свідчить про високий рівень розвитку тогочасної техніки кодифікування.

В епоху становлення централізованої Російської держави суди не були відокремлені від адміністрації, хоча царська влада доклала зусиль до обмеження самовладності намісників і волостителів у їх судових повноваженнях. За Судебниками 1497 і 1550 рр. суди були поділені на *центральні* та *місцеві*.

До центральних судів відносилися: суд великокнязівський (царський), суд Боярської думи, прикази. Так, суд Великого князя (царя) або боярина очолював судову систему і був вищою інстанцією (ст. 21). Його очолю-

вав або сам Великий князь (пізніше цар), або боярин, якого він призначав. Окрім голови, до складу суддів входили члени Думи (бояри й окольничі), представники бюрократії – скарбник, дворещький, дяки, а також виборні представники від земщини. З XVI ст. із складу Боярської думи для вирішення судових справ виділився «путь» у складі боярина та дяка, який судив за відсутності царя, але від його імені.

Компетенція царського та боярського суду в першій інстанції включала розгляд чолобитних, поданих безпосередньо на ім'я царя, суд із особливо важливих справ і суд над дітьми боярськими й іншими служивими (з 1555–1556 рр. – по всіх справах). На суд царя для затвердження або відміни ухваленого рішення незалежно від бажання сторін по доповіді передавали справи з нижчестоящих судів; рішення царя записувалося в доповідному списку.

Крім того, суд Боярської думи служив апеляційною інстанцією на рішення намісницького суду. Повторний розгляд справи називався пересуд. Як правило, днями засідань по пересудах були понеділок, середа, п'ятниця. Пересуд наступав за скаргою однієї із сторін, якщо вона ставила під сумнів судний список (протокол судового засідання), а також при вирішенні справи полем (судовий поєдинок). У разі пересуду судний список, правильність якого оспорувалося, звірявся з копією, що зберігалася у суддів. Якщо під час доповіді справи члени намісницького суду та сторони визнавали справедливість судного списку, справа закривалася. Спочатку пересуд не призначався у справах менше рубля, по позовах про холопів і землю.

У Судебнику 1497 р. згадуються судові повноваження нових центральних державних установ – приказів. Після видання царського Судебника саме суд приказу стає основною ланкою судової системи на центральному рівні. Справи в приказах розбиралися всім складом приказних людей, аж до дяка. Ухвалу виносили одногосно, у протилежному випадку доповідали царю.

Разом із наказами, що здійснювали судові функції в межах повноважень свого відомства, у XVI ст. виділилися власне судові накази. До них належали Розбійний наказ (суд по татебних (крадіжка) і розбійних справах на місці злочину), Земський двір (ті ж справи на території Москви).

Як і раніше, у церковних справах діяв властительський суд, якому було підлегле все духівництво і підвладне церкві населення. Суд відбувався за канонічним правом і ґрунтувався на таких джерелах, як Кормча книга (збірка візантійського канонічного права) і Стоглав 1551 р. (прийнятий церковним собором).

До місцевих судів відносився суд намісника або волостеля, який діяв на рівні повіту (відповідно в місті або волості). Суд включав

намісника або волостеля, тіуна, дяка і виборних від населення старости, дворового та цілувальників (аналог присяжних засідателів). Щоб захистити населення від свавілля, судний список посвідчувався цілувальниками, його завірена копія передавалася на зберігання місцевим «кращим людям».

Підсудність намісницького суду охоплювала всі цивільні та кримінальні справи місцевого населення, у тому числі служивих людей. Стосовно останніх намісник або волостель міг розглядати тільки серйозні кримінальні злочини – вбивство, розбій, крадіжка на місці злочину. Після ліквідації у 1555–1556 рр. намісницького управління ці справи також відійшли до компетенції царського суду. Суду намісника були непідсудні иногородці – жителі інших міст (на відміну від чужоземців, тобто іноземців). Намісники повні та доповідні грамоти, за якими особа з власної волі віддавала себе в холопи. Рішення намісницького суду повинні були затверджуватися «по доповіді» царським судом. У даному випадку вищестояща інстанція дозволяла суддівські сумніви, не переглядаючи справу по суті. Останнє траплялося тільки після скарги однієї із сторін. Усі вирoki по тяжких кримінальних злочинах теж повинні були «по доповіді» затверджуватися царем. Таким чином, спостерігалася тенденція до зосередження всіх подібних справ в єдиному центральному органі.

Як правило, на великій території повіту адміністративно-судові питання розв'язувалися представниками намісників – тіунами. Судебник 1550 р. точно визначав межі їх повноважень. Намісники та волостелі несли солідарну відповідальність за дії своїх людей – тіунів, праветчиків, доводчиків, тобто сповна відповідали за тими вимогами, які до них пред'являлись. Таким чином, обмежувалося свавілля представників місцевої влади. Взагалі, протягом другої половини XI – першої половини XVI ст. суди поступово втрачали значення кормління (спосіб утримування посадових осіб за рахунок місцевого населення на Русі до середини XVI ст.). Так, з майна страченого, окрім мит, заборонялося будь-що вилучати на користь боярина, дяка, недільника.

Судебник 1497 р. також згадував сумісний суд, коли справа розглядалася двома суддями, представленими сторонами. У царському Судебнику цей вид суду фактично відмінявся, оскільки справу розглядав тільки один суддя. Справжній сумісний суд з того часу був можливий тільки між духовними та світськими особами, що проживали в одній області.

Вотчинна судова система не знайшла прямого віддзеркалення в Судебниках. Вотчинник-землевласник мав права суду над населенням його землі. Виділяють декілька різновидів вотчинних судів: палацові (для суду над палацовими селянами), монастирські

(суд над монастирськими селянами), власницькі (суд над приватновласницькими селянами).

Продовжувала діяти церковна судова система (у справах віри та шлюбно-сімейних відносин, а також для суду над духівництвом).

Апарат суду згідно із Судебниками включав, окрім суддів, багато посадовців. Перш за все, це пристав (недільник, доводчик), відповідальний за доставку в суд сторін, організацію судового поєдинку, виконання судового рішення. Назва «недільник» зумовлена терміном повноважень, що тривав один тиждень, після якого ці особи повинні були змінюватися. До апарату недільника входили їздиці та змовники. *Їздиці* наймалися для виклику в суд відповідачів і свідків з інших міст. *Змовники* (що вступили з недільником у «змову», тобто уклали договір) складали товариство, що допомагало недільнику в його роботі та відповідало за неї за принципом кругової поруки. Їх наявність була обов'язковою.

Пристав або недільник одержував від суду приставні грамоти для проведення обшуку, узяття відповідача на поруки при виклику його до суду або виконання вироку. Недільник не повинен був затягувати передачу справи до суду. Якщо все ж тяганина при видачі безсудних грамот або перенесенні терміну явки до суду траплялася, компенсацію за неї виплачувала винна сторона, а недільник відповідальності не ніс.

При відстані до 100 верст відповідачу для явки до суду давалося 7 днів. Відповідач після прочитання приставної грамоти повинен був дати недільнику доручний запис, що він з'явиться на суд у встановлений термін. Якщо ж він не міг дати доручного запису, то недільник заарештовував його і тримав у себе до судового засідання. У випадку неявки на 8-й день дяк видавав позивачу безсудну грамоту, тобто рішення на його користь. Дозволялося переносити термін явки в суд; таке відстрочення записувалося в срочній грамоті, за видачу якої відповідач платив дяку особливе мито. Людам служивим дозволялося переносити терміни явки до суду безмитно.

Відповідно до Судебників 1497 і 1550 рр. була встановлена регламентація судових мит, що надавало стрункості централізованій системі судових органів. Зокрема, встановлювалися такі види судових мит: судні (від суми позову), польові (при судовому поєдинку), мита від грамот (за складання різних грамот), правий десяток (при пересуді). Вперше у загальнодержавному масштабі суд проголошувався неупередженим, заборонялася дача хабара («посула») (статті 1, 38, 67). Раніше «посул» – це, найімовірніше, платня судді за старання, увагу до обставин справи. Тільки Судебник 1550 р. встановив покарання за це. Судебник 1497 р. чітко визначив для всієї держави розміри мит за відправлення суду. Мито складало десяту частину від

суми позову: боярину йшло – 6 %, дяку – 4 %. У такий спосіб суд ставав доступнішим, це сприяло зосередженню всіх судових справ у руках державних органів [3, с. 376].

До судових документів відносилися різні грамоти та списки, а саме: приставні грамоти (для виклику відповідача в суд); термінові грамоти (прості термінові призначали перший термін для явки в суд, відписані термінові давали відстрочення); безсудні грамоти (видавалися одній із сторін у разі неявки другої сторони до суду на 8-й день явочного терміну); судні списки (протоколи судового засідання); праві грамоти (запис протоколу засідання й ухваленого рішення або вироку суду); доповідні списки (текст правої грамоти, який направлявся в царський суд «для доповіді»); холопські грамоти (доповідні – про віддачу у холопи-тіуні, відпускні – про відпуск на волю, праві – по справі між холопом і паном).

Спочатку судний список (протокол судового засідання) писався дяком на чернетці; при переписуванні його начисто присутність заінтересованих сторін заборонялася, навіть у випадку необхідності уточнення в одній із сторін свідчень для внесення їх у список. Остаточний текст судного списку зачитувався тільки судді. У разі припинення справи до надання додаткових доказів дяки записували свідчення позивача та відповідача і зберігали ці списки у себе (ст. 28).

Як і судовий устрій, судовий процес за Судебниками зазнав істотних змін у період становлення Російської централізованої держави. Так, у період видання Судебників все більшого поширення набуває розшукова форма судового процесу, хоча навіть у кримінальних справах продовжує використовуватися змагальна. В останньому випадку справа порушувалася за заявою позивача, потерпілої сторони. У кримінальних справах позов подавався за місцем проживання або місцем скоєння злочину. Якщо позов пред'являвся по двох пунктах, наприклад, по бою та грабежу, і якщо відповідач визнавав вину тільки по одному з них, то згідно з царським Судебником він ніс відповідальність тільки за ним. За іншим пунктом повинно було проводитися слідство.

Можливість задоволення позову пов'язувалася відповідно до Судебника 1550 р. із наявністю у позивача майна, не меншого за вартістю, ніж сума позову. Якщо у процесі розгляду з'ясовувалося, що в нього немає майна на цю суму, він програвав справу і міг бути звинувачений в ябедництві. Майно та доходи місцевих жителів щорічно заносилися в розмітні книги, одна копія яких передавалася до центральних державних органів до Москви.

Судебники передбачали можливість примирення сторін (у справах про позику, бій, образу) до судового розгляду, але після подачі скарги судді. У цьому випадку сторони звільнялися від сплати судових мит.

У Судебнику 1550 р. вперше вводилося поняття «солідарна» та «пайова» відповідальність (ст. 20). У випадку, якщо з 10–15 вказаних у позовній заяві відповідачів на суд з'являлося лише 3–4, вони відповідали тільки за себе в своїй частці позову (пайова відповідальність) або за тих, що не з'явилися, за кого вони самі хочуть (солідарна відповідальність). За рештою відповідачів посиляли пристава із срочною грамотою, що викликала їх на суд повторно. Грамота могла бути вручена одному із співвідповідачів, якого зобов'язували повідомити про неї іншим. Якщо вони не прибули до суду, то позивач одержував на них безсудну грамоту та міг зловити відповідачів і доставити до суду сам.

Згідно із Судебниками система доказів у цілому залишалася колишньою. Так, широко використовувалися письмові свідчення. У суперечці двох власників одного і того ж холопа або ділянки землі пріоритет мав той, хто має старішу грамоту на володіння. Новий власник холопа втрачав усі права на нього і повинен був компенсувати старому власнику збиток, заподіяний утечею холопа.

Крім письмових свідочств (у разі земельних суперечок тощо), важливе значення в судовому процесі надавалося свідченням послухів, що виставляються від позивачів і розглядаються як очевидці факту. Якщо виставлений позивачем послух показував не в інтересах позивача, не підтверджував факти, що наводяться позивачем, останній позбавлявся права на задоволення позову. Якщо свідчення декількох послухів розходилися, між ними могло проводитися поле (судовий поєдинок). У разі перемоги послухів, що дали свідчення згідно з позивачем, позов останнього задовольнявся. У разі перемоги послухів, що давали свідчення, що розходяться із словами позивача, позов припинявся, а позивач і згодні з ним послухи виплачували судові мита. Нарешті, якщо послух до суду не з'явився, він виплачував суму позову та судові мита незалежно від того, міг він дати свідчення по справі чи ні.

Хресне цілування як вид доказу за Судебниками допускалося тільки у разі суперечки між росіянами та чужоземцями; при цьому відповідач визначав, чи самому цілувати хрест чи надати це право позивачу. Між росіянами хресне цілування було можливим тільки тоді, коли не було інших судових доказів або коли позивач або відповідач відкидали свідчення свідків іншої сторони.

Поле як засіб вирішення справи у XV–XVI ст. використовувалося досить часто, хо-

ча влада докладала зусилля щодо його обмеження. Одним із ініціаторів цього була церква. Так, на початку XV ст. митрополит Фотій заборонив священникам причащати тих, що йдуть на поле, і ховати загиблих там. У 1556 р. Іван IV заборонив використовувати поле при розбіжності свідчень послухів. У цьому випадку судовий поєдинок замінювався принесенням присяги. При суперечках між росіянами й іноземцями поле застосовувалося не могло, оскільки в Західній Європі цей метод судового розгляду не використовувався. Тому вирішення подібних суперечок розв'язувалося принесенням присяги по жеребу: якщо присягне позивач, то він візьме суму позову, а якщо відповідач, то він цілуванням хреста відведе від себе звинувачення.

Поле вирішувалося звинувачення в найтяжчих злочинах: підпал, убивство, розбій, крадіжка. Існувало правило рівності положення сторін на полі (ст. 14). Неявка однієї із сторін або втеча з поля вели до програшу справи. Якщо переможеним у полі опинявся відповідач, він виплачував суму позову та «ставився перед государем». На суді йому потрібно було представити поручителів, що свідчили б на його користь. Якщо їх не було, він підлягав тюремному ув'язненню. Якщо на полі програвав позивач, то він виплачував судові мита, а справа припинялася. Найменший боєць на полі надавався тоді, коли однією із сторін був старий, дитина, жінка, священник або чернець.

Висновки

Судебники 1497 та 1550 рр. систематизували правові норми, сприяли уніфікації права на всій території держави. Основним змістом обох Судебників було пристосування права до нових історичних умов, централізація суду, встановлення порядку судового процесу. Також були запроваджені чітко визначені судові мита, які усували різноманітні зловживання під час розгляду справ. Крім того, Судебники закріпили нарівні з існуючою формою судового процесу (змагальною) нову (розшукову), яка в подальшому стане основною.

Література

1. Развитие русского права в XV – в первой половине XVII в. – М., 1986. – 465 с.
2. Пасонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII века. – М., 1969. – 556 с.
3. Памятники русского права. – М., 1955. – Вып. 3. – 527 с.

The features of the judicial system and legal procedure in the Moscow State by the Codes of Law 1497 and 1550 are researched in the article.

В статье исследуются основные черты судебного устройства и судебного процесса в Московском государстве по Судебникам 1497 и 1550 гг.

